

УДК 37.015.3

Дар'я Черенищикова

СУБ'ЄКТНО-ЦІННІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ У СУЧАСНОМУ ВНЗ

Вивчення феномену педагогічного спілкування у ВНЗ відбувається крізь призму суб'єктної парадигми в психології і педагогіці. Результати емпіричного дослідження розкривають суб'єктно-ціннісну специфіку освітньої взаємодії в сучасному ВНЗ та перспективу запровадження адаптованих до умов навчання у вищій школі інноваційних психотехнічних розробок.

Ключові слова: педагогічне спілкування, суб'єктність, афективно-ціннісні та когнітивно-діяльнісні здібності.

Спілкування є суттєвою, глибинною характеристикою педагогічного процесу, виступаючи одночасно і як засіб розв'язання навчально-виховних завдань, і як соціально-психологічне забезпечення процесу освіти, і як спосіб організації взаємин педагога з вихованцями, від яких у кінцевому результаті залежить ефективність процесів навчання, виховання та розвитку особистості їх учасників [2, с. 20]. Питання педагогічного спілкування у ВНЗ набуває виняткового значення, оскільки зміст і особливості взаємин учасників навчально-виховного процесу визначають у кінцевому рахунку "можливість досягнення стратегічної мети освіти, а відтак і перспективу формування особистості як самоцінної, здатної до саморозвитку і самовдосконалення самодостатньої істоти" [1, с. 3-4].

В царині психолого-педагогічних наук педагогічне спілкування постає різновидом професійного спілкування (В.А. Кан-Калик, І.С. Сергєєв, М.В. Тоба) педагога (та ширше – педагогічного колективу) з вихованцями в процесі навчання (О.О. Леонтєв), що виступає засобом, системою прийомів і методів реалізації завдань навчання та виховання (В.А. Кан-Калик, Г.О. Ковальов), сукупністю всіх актів взаємодії вчителя з учнями (В.М. Чернобровкін), спеціально організованим на наукових засадах, керований учителем (вихователем, викладачем) процес налагодження взаєморозуміння (М. Лазарєв), процесом обміну образами, ідеями, переживаннями (Т.Д. Щербан), видом духовного виробництва (В.С. Грехнев), чинником задоволення потреби соціалізованого індивіда у набутті та розвитку особистісних і розумових здібностей та якостей, необхідних для вирішення складних питань (Л.В. Барановська).

Основною ідеєю, відображеною дослідниками, є визначення педагогічного спілкування як процесу, ініційованого, організованого та керованого педагогом з метою: створення оптимальних умов для розвитку мотивації вихованців, їх особистісного зростання, забезпечення творчого характеру навчальної діяльності (О.О. Леонтєв); організації соціально-психологічної взаємодії педагога з вихованцями, спрямованої на вирішення завдань навчання, розвитку, виховання (В.А. Кан-Калик,

Г.О. Ковальов, І.С. Сергєєв, М.В. Тоба); налагодження взаєморозуміння, досягнення взаємодії і взаємопізнання у різних видах діяльності з метою сприяння якісній освіті, гармонійному розвитку вихованців (М. Лазарєв); передачі (ретрансляції) знань, умінь та навичок на основі творчого, продуктивного їх піднесення, формування всебічно і гармонічно розвинутої особистості, її виховання (В.С. Грехнев).

Отже, спільною ознакою, що об'єднує зазначені підходи до визначення педагогічного спілкування, є прийняття за його детермінанту активності й спрямованості дій педагога. Визначення педагогічного спілкування як процесу, опосередкованого активністю педагога (викладача), дозволяє фокусувати увагу нашого дослідження на постаті викладача ВНЗ.

Теоретико-методологічну основу наступного аналізу проблеми педагогічного спілкування у ВНЗ становлять основні постулати: світової гуманістичної феноменології, психодинамічної, екзистенційної психології; аксіопсихології особистості (З.С. Карпенко та ін.); суб'єктно-вчинкової парадигми (В.А. Роменець, В.О. Татенко); концепти позитивної психотерапії (Н. Пезешкіан, В. Карікаш та ін.); узагальнення з психолого-педагогічних студій спілкування (О.О. Бодальов, В.О. Кан-Калік, Г.О. Ковальов, О.О. Леонтєв, Б.Ф. Ломов, Л. Петровина та ін.).

Теоретичний аналіз та концептуальне осмислення проблеми педагогічного спілкування у ВНЗ виходять із положення про його потужний вплив на інтелектуальний, культурний, моральний, ціннісний та духовний розвиток особистості, що забезпечує становлення її як активного суб'єкта діяльності та пізнання, а також сприяє динаміці процесу знаходження та самотворення буттєвих смислів. При цьому ми виходимо з розуміння суб'єктності як іманентної здатності індивіда до прояву активності (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, В.В. Знаков, Є.І. Ісаєв, З.С. Карпенко, О.М. Леонтєв, А.В. Петровський, С.І. Подмазін, С.Л. Рубінштейн, В.І. Слободчиков, В.О. Татенко, Ю.М. Швалб та ін.). Концептуальне осмислення феномену педагогічного спілкування відбувається крізь призму екзистенційно-суб'єктної парадигми в психології і педагогіці, відповідно до якої людське життя розглядається як індивідуально-неповторний, авторський, зсередини детермінований процес здійснення сутнісного проекту свого буття.

У багатьох наукових джерелах спілкування розглядається як єдність двох взаємодоповнювальних, але якісно відмінних рівнів зовнішнього – поведінкового, операційно-дієвого та внутрішнього – глибинного, який містить у собі мотиваційно-сміслові, ціннісні характеристики особистості й відіграє визначальну роль у детермінації першого (К.О. Абульханова-Славська, О.О. Бодальов, В.М. Мясичев, С.Л. Рубінштейн, Л.А. Петровська, О.Т. Соколова, Г. Мюррей, Г. Олпорт та ін.). Потреба у вивченні суб'єкта спілкування викликана ідеєю про спілкування як зовнішнього прояву глибинних диспозицій особистості та засобу її самовиявлення.

У цьому контексті педагогічне спілкування у нашому дослідженні трактується як змістовно-процесуальний аспект професійної діяльності викладача ВНЗ, що актуалізує свої афективно-ціннісні і когнітивно-діяльнісні здібності.

Дослідження специфіки педагогічного спілкування у сучасному ВНЗ концентрується навколо його суб'єктів, які реалізують у комунікації самотутність власної свідомості. Суб'єктність учасників педагогічного спілкування – це внутрішній інтенційно-потенційний стрижень, який дозволяє людині увійти у взаємодію не лише із суспільством як таким, але і з його ціннісно-смысловим наповненням.

Увага нашого емпіричного дослідження зосереджується на постаті викладача як ініціатора, організатора та фасилітатора процесу взаємодії, що фігурує одночасно як індивідуальна особистість і як носій професійної ролі. Суб'єктна позиція останнього створює умови, в яких молода особа може не лише набути досвід інтелектуального збагачення, але і досвід ціннісно-смыслового становлення.

Психолого-педагогічний експеримент з визначення специфіки педагогічного спілкування проводився на базі чотирьох державних вищих навчальних закладів міста Суми I-IV рівнів акредитації. На різних етапах експериментального дослідження взяло участь 150 науково-педагогічних працівників.

Аналіз отриманих результатів експериментально-діагностичного дослідження дозволив виявити таку суб'єктно-ціннісну специфіку педагогічного спілкування у сучасному ВНЗ.

Зокрема, у сфері освітньої взаємодії ВНЗ наявні дві протилежні тенденції: духовно-гуманістична спрямованість педагогічного спілкування і спрямованість до симбіотичного емоційного зрощення викладача зі студентами, а також наявність розриву між "вершинними" духовними прагненнями педагогів і деперсоналізувальними авторитарними тенденціями їх спілкування зі студентами.

Пріоритетними цінностями викладачів ВНЗ є особисті переживання (53% опитаних). У стосунках із колегами та зі студентами у таких викладачів переважає стриманість, відчуженість, яка може бути пов'язана як із особистісними особливостями, так і з несприятливим психоемоційним станом (коли уникнення контактів викликане втомую та нервовим виснаженням), однак у цих педагогів є й інші сфери самореалізації, окрім викладацької діяльності. Також з'ясовано, що цінність особистісних переживань викладача певною мірою поєднується із цінністю стосунків з колегами, думки та погляди яких стають певним взірцем для наслідування. За такої орієнтації на думку колег виникає ризик розвитку конформізму, який може бути пояснений низькою самооцінкою викладача і необхідністю демонструвати своєрідну корпоративну лояльність. Слід зазначити, що цінність стосунків зі студентами, в основі яких лежить здатність до прийняття та партнерської взаємодії, притаманна лише 17% викладачів (26 осіб), що свідчить про декларативність

заяв про впровадження особистісно-орієнтованого гуманістичного підходу до професійної освіти студентів.

У 74% опитаних діагностовано нестабільний психоемоційний стан поряд із вираженою потребою у визнанні референтним середовищем та підкресленою просоціальною спрямованістю свідомості. Як правило, подібний стан визначається трьома факторами у різних їх поєднаннях: вродженою чутливістю нервової системи, несприятливим збігом обставин та особистісними властивостями, що визначають неадекватну реакцію на них.

Стиль педагогічного спілкування як система принципів, норм, типових прийомів поведінки і діяльності педагога під час професійної взаємодії з учасниками навчально-виховного процесу визначає ефективність психодидактичних впливів викладача. За даними діагностики стилів педагогічного спілкування виявлена тенденція, при якій педагогічні впливи, що спираються на когнітивно-діяльнісні здібності викладача (диктаторський, неконтактний, гіпореклексивний, негнучкого реагування, авторитарний) представлені менше, ніж стилі з афективно-ціннісною особистісною організацією, що може свідчити про підвищений ризик виникнення стану емоційного вигорання серед викладачів ВНЗ. Останній як стан емоційного, розумового виснаження, фізичної втоми виникає в результаті переживання та несприятливого перебігу хронічного стресу на роботі (М. Крейн, А. Ленгле, О.Н. Лось, Т.І. Рогінська, М.М. Скугаревська, Дж. Фелтон та ін.). До так званої "групи ризику", для якої існує підвищена ймовірність виникнення синдрому вигорання, відносяться професії зі сфери "людина-людина" (педагоги, психологи, соціальні та медичні працівники тощо).

При вивченні феномену емоційного вигорання у працівників освіти ми спиралися на трифакторну модель синдрому психічного вигорання, запропоновану К. Маслач та С. Джексоном, відповідно до якої цей феномен являє собою тривимірну конструкцію, що складається з емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції особистісних досягнень. Так, з'ясовано, що основним індикатором прояву емоційного вигорання у професійній діяльності викладачів ВНЗ є редукція особистих досягнень. Редукція (від латинського *reductio* – повернення, рух назад, "повернення до зворотного") означає спрощення, зведення більш складного до простішого, зменшення, послаблення чогось, інколи редукцією називають повне зникнення. Редукція особистісних досягнень може трактуватися як явище, за якого людина уникає моментів усамітнення, коли втрачається здатність до внутрішнього діалогу із власним "Я" та знижуються можливості творчої активності, що потребує енергії на їхнення як глибинного переживання власної сутності (суб'єктності). Натомість питома частка особистісних зусиль спрямовується на конформне злиття з колективом та концентрацію на репродуктивній діяльності. Редукція особистісних досягнень у викладачів може проявлятися у тенденції негативно оцінювати себе, звинувачувати себе у власній неефективності, знижувати свої професійні досягнення, знецінювати успі-

хи, також у негативному ставленні до кар'єрного зростання, або в придушенні почуття власної гідності, обмеженні своїх можливостей, уникненні обов'язків перед іншими.

У процесі дослідження особливостей педагогічного спілкування за допомогою методики, спрямованої на вивчення його особистісних детермінант (П'ятифакторний опитувальник "Велика п'ятірка"), з'ясовано, що за фактором ставлення до людей ("прив'язаність – відділення") більшість опитаних викладачів відчуває потребу у визнанні себе референтним середовищем. У них яскраво виражена просоціальна спрямованість особистості, для якої характерне бажання бути поряд з іншими, надавати їм допомогу та почуття особистої відповідальності за колективні справи і вміння налагоджувати співпрацю.

Притаманність викладачам сумлінності, відповідальності, обов'язковості, точності, акуратності у справах засвідчують високі показники за шкалою "контроль – природність", головним змістом якої є вольова регуляція поведінки. "Контроль", який є виявом вторинних актуальних здібностей, за Н. Пезешкіаном, допомагає викладачам дотримуватися моральних принципів, загальноприйнятих норм поведінки, створювати зону безпеки за допомогою порядку і спрямованості на діяльність.

За фактором "грайливість – практичність", що відображає ставлення людини до реальності, – перевагу отримав полюс "грайливість". Високі показники за цією шкалою характеризують особистість як таку, що вміє задовольняти власну допитливість, має широке коло інтересів, легко навчається, але не достатньо серйозно ставиться до систематичної діяльності.

Про гармонійну представленість у структурі особистості більшості викладачів таких рис, як екстраверсія – інтроверсія та емоційність – стриманість свідчать середні показники за факторами 1 і 4 опитувальника "Велика п'ятірка". Однаковий вияв полярних категорій за шкалою "екстраверсія – інтроверсія" говорить про збалансованість зовнішньої та внутрішньої спрямованості психіки людини, її здатність вільно входити у контакт та почуватися комфортно на самоті, бути впевненими у спілкуванні та виконувати взяті на себе зобов'язання. Середні результати за шкалою "емоційність – емоційна стриманість" вказують на здатність особистості вільно виявляти емоції, які виникають у неї природно, адекватно оцінювати зовнішні умови існування та пристосовуватися до них, а також усвідомлювати вимоги навколишньої дійсності.

Оцінка індивідуально-типологічних рис викладачів ВНЗ, що зумовлюють суб'єктно-ціннісну специфіку педагогічного спілкування, здійснювалася також за Вісбаденським опитувальником до методу позитивної психотерапії (Н. Пезешкіан). Серед актуальних здібностей як особистісних індивідуально-типологічних особливостей та пріоритетних цінностей людини, виокремлених методикою, високих значень серед професорсько-викладацького складу ВНЗ набувають лише надія та ніжність як передумова для встановлення емоційних зв'язків із середовищем.

Найнижчі показники отримано за параметрами "Пра-Ми" (як сфери духовного досвіду існування у світі), ощадливість (як прояву бережливого ставлення до речей, грошей і цінностей, здатності економити), "Діяльність" (як складової "Я-професіонал" у Я-концепції особистості) та "Тіло" (як сфери відображення дійсності через тілесну організацію), що свідчить про нехтування викладачами ВНЗ цих аспектів життєздійснення і професійної самореалізації.

Вивчення особистісних якостей за допомогою Вісбаденського опитувальника дозволяє дослідити ступінь вияву у викладачів такої здібності, як "справедливість", що постає ключовою характеристикою когнітивно-діяльнісного аспекту педагогічного спілкування у ВНЗ. Відповідно до аналізу отриманих даних у різностатевих групах науково-педагогічних працівників спостерігається певна особистісна і контекстна надчутливість викладачів-жінок до прояву справедливості в навчально-виховному процесі та здатність керуватися суб'єктивно витлумаченими нормативними приписами їх колег-чоловіків у спілкуванні. Тобто, спостерігаються значні відмінності середніх показників різностатевих груп, підтверджені високим рівнем статистичної значущості ($p = 0,000$), за яких показники жіночої групи переважають показники у групі викладачів-чоловіків. Значущість вивчення здатності до прояву справедливості у педагогічному спілкуванні вбачається у тому, що її результатом є виникнення почуття довіри та надії, які впливають на очікування людини стосовно свого майбутнього [3]. У якості несправедливого люди сприймають ставлення, продиктоване не об'єктивними міркуваннями, а особистісною симпатією чи антипатією, що є основою бунтарства, відчаю, зневіри і безнадії. Якщо у педагогічних взаєминах несправедливість сягне максимуму, то незабаром виникне зачароване коло, коли одна несправедливість породить іншу, відтак партнери концентруватимуть увагу лише на результатах своєї діяльності та помічають окремі сторони цілісної особистості іншого.

Ключовою ознакою афективно-ціннісного аспекту педагогічного спілкування постає здатність до прийняття. Категорія прийняття являє собою фундаментальну вісь суб'єктних взаємин у навчально-виховній взаємодії, прояв якої визначає особливості, процес і результат становлення ціннісно-сміслових диспозицій молодшої особи у межах освітнього закладу. Відповідно до отриманих нами емпіричних даних виявлені значущі відмінності між чоловіками та жінками у здатності безоцінного ставлення до іншого (на рівні $p = 0,000$). Показники за шкалою "любов" у чоловічій групі вищі, ніж у жінок, що, всупереч існуючим стереотипам, свідчить про їх здатність приймати, бути зацікавленими у житті іншої людини, а також неупереджено сприймати педагогічну ситуацію. Отже, емпіричні матеріали за даними порівняльного аналізу свідчать, що у своїй більшості у педагогічному спілкуванні викладачі-жінки схильні до дисбалансу на користь справедливості, а викладачі-чоловіки – на користь любові.

Отже, реалізація афективно-ціннісних і когнітивно-діяльнісних здібностей в процесі педагогічного спілкування викладача зі студентами постає засобом актуалізації суб'єктності його учасників як самобутності індивідуальної свідомості. Зазначені здібності визначаються особистісними індивідуально-типологічними особливостями викладача та соціально-рольовими детермінантами педагогічного спілкування.

Проведене емпіричне дослідження суб'єктно-ціннісних показників педагогічного спілкування у сучасному ВНЗ демонструє наявність дисбалансу психологічних чинників гармонійної освітньої взаємодії. Такі результати засвідчують існування запиту на психолого-педагогічний супровід суб'єктів професійної взаємодії з метою актуалізації їхнього особистісного потенціалу в площині професійної діяльності та гармонізації освітніх взаємин у ВНЗ.

Вивчення суб'єктно-ціннісних особливостей педагогічного спілкування у сучасному ВНЗ дозволяє ініціювати наукові пошуки в означеній царині, а також розширити компетенцію психологічної служби ВНЗ, відкриваючи дорогу запровадженню адаптованих до умов навчання у вищій школі інноваційних фундаментально-технологічних і психотехнічних розробок.

1. Василюшина Т. В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Т. В. Василюшина. – К., 2000. – 20 с.
2. Макаренко С. С. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності учителя : дис. .. канд. психол. наук: 19.00.07/ Макаренко Стефанія Стефанівна. – К., 2001. – 180 с.
3. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни. Тренинг в воспитании партнерства и самопомощи / Носсрат Пезешкиан ; [пер. с нем.]. – М.: Медицина, 1995. – 336 с.

Phenomenon of pedagogical intercourse in higher educational institutions has been studied in the context of subjective paradigm in psychology and pedagogic. Results of empirical study expose subjective-valued specificity of pedagogical intercourse and perspective of introduction of innovative psychotechnics to higher educational institutions.

Key words: *pedagogical intercourse, subjectiveness, affective-valued and cognitive-acted abilities.*